

Stefan
Zweig

Svedomie *proti* násiliu

ALEBO

Castellio *proti* Kalvínovi

VYDAVATEĽSTVO
SPOLKU SLOVENSKÝCH SPISOVATEĽOV

STEFAN ZWEIG

Svedomie *proti* násiliu

ALEBO

Castellio *proti* Kalvínovi

VYDAVATEĽSTVO
SPOLKU SLOVENSKÝCH SPISOVATEĽOV

Translation © Jana Šimulčíková 1970, 2011

Cover design © Dušan Babjak

Slovak edition © Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, spol. s r. o.,

Bratislava

e-mail: vsst@stonline.sk

<http://www.vsss.sk>

VYDAVATELSTVO

SPOLKU SLOVENSKÝCH SPISOVATEĽOV, spol. s r. o.

Z nemeckého originálu Stefan Zweig Ein Gewissen gegen die Gewalt, S. Fischer Verlag 1954, preložila Jana Šimulčíková

Zodpovedný redaktor Daniel Bobok

Obálka Dušan Babjak

Sadzba a tlač ETERNA Press, s. r. o.

Vydanie druhé, vo Vydavateľstve Spolku slovenských spisovateľov prvé

Printed in Slovakia

ISBN 978-802-8061-394-5

„Potomstvo nebude môcť pochopiť,
že sme znovu museli žiť v takých
temravách, keď už raz bolo svetlo.“

CASTELLIO V „DE ARTE DUBITANDI“, 1562

Úvod

*„Celui qui tombe obstiné en son courage,
qui, pour quelque danger de la mort voisine,
ne relâche aucun point de son assurance,
qui regarde encore, en rendant l'âme, son
ennemi d'une vue ferme et dédaigneuse,
il est battu, non pas de nous, mais de la
fortune; il est tué, non pas vaincu: les plus
vaillants sont parfois les plus infortunés.
Aussi y a-t-il des pertes triomphantes à l'envi
des victoires...”*

MONTAIGNE

„Komár proti slonovi“, tento vlastnoručný nadpis Sebastiána Castellia na bazilejskom exemplári jeho polemického spisu proti Kalvínovi, pôsobí najprv prekvapujúco a človek je ochotný v tom vidieť iba jednu zo zvyčajných humanistických prepiatosť. No Castellio nemyslel tieto slová ani hyperbolicky, ani ironicky. Týmto strohým prirovnaním chcel tento smelý muž len jasne naznačiť svoju priateľovi Amerbachovi, ako veľmi a ako tragicky si bol vedomý toho, akého veľkého protivníka vyzval do boja, keď verejne obžaloval Kalvína, že z fanatickej neústupčivosti zavraždil človeka a tým aj slobodu svedomia za reformácie. Od prvej chvíle, keď Castellio zodvihol pero ako

kopiju do tohto nebezpečného súboja, dobre vedel o bezmocnosti akéhokoľvek čisto duchovného boja proti presile obrnenej a opancierovanej diktatúry, ako aj o tom, aká bezvýchladná je jeho opovážlivosť. Ako by totiž mohol jeden jediný neozbrojený muž bojovať s Kalvínom a zvíŕažiť nad týmto človekom, za ktorým stoja tisíce a desaťtisíce jeho prívržencov, nehovoriac o celom aparáte štátnej moci! Vďaka veľkolepej organizátorskej technike sa Kalvínovi podarilo premeniť celé mesto, celý štát s tisíccami dosiaľ slobodnými obyvateľmi na meravú mašinériu poslušnosti, vykoreniť akúkoľvek samostatnosť, zrekvirovať každú slobodu myslenia v prospech svojho samojediného učenia. Všetko, čo má v meste a v štáte moc, podriaďuje sa jeho zvrchovanosti, všetky úrady a inštitúcie, magistrát i konzistórium, univerzita i súd, financie aj morálka, kňazi, školy, drábi, väznice, každé písané, vyslovené a dokonca aj tajne pošeptuté slovo. Jeho učenie sa stalo zákonom, a kto sa proti nemu odváži mať čo len najjemnejšiu námietku, čoskoro ho poučí žalár, vyhnanstvo alebo hranica – tieto jasné argumenty každej duchovnej tyranie končiace všetky diskusie –, že sa v Ženeve trpí iba jedna pravda a Kalvín je jej prorokom. No strašná moc tohto strašného muža siaha ďaleko za mestské hradby; spojené švajčiarske mestá v ňom vidia najdôležitejšieho politického spojenca, svetový protestantizmus si zvolil violentissima Christiana za duchovného veliteľa, kniežatá a králi sa usilujú o priazeň tohto cirkevného vodcu, ktorý vybudoval popri rímskej cirkvi najmocnejšiu kresťanskú organizáciu v Európe. Nijaká dobová politická udalosť sa nekoná bez jeho vedomia – takmer nijaká proti jeho vôli: stalo sa už temer rovnako nebezpečným znepriatelíť si kazateľa zo St. Pierre ako cisára alebo pápeža.

A jeho protivník, ktorý ako osamelý idealista vyhlasuje v mene slobody ľudského myslenia boj tejto a každej inej duchovnej tyranii – kto je to vlastne? Naozaj – v porovnaní s fantastickou Kalvínovou mocou – komár proti slonovi! Nemo, niktoš, nič v zmysle verejného vplyvu a okrem toho bedár, žobrácky učenec, ktorý namáhavo živí ženu a deti prekladmi a domácim vyučovaním, utečenec v cudzine bez domovského a občianskeho práva, dvojnásobný emigrant: ako vždy v čase masového fanatizmu je humanista bezmocný a úplne sám medzi bojujúcimi horlivcami. Roky žije tento veľký a skromný huma-

nista svoj chudobný život v tieni prenasledovania, v tieni biedy, vo večnej tiesni, ale aj večne slobodný, lebo sa neviazal s nijakou stranou a nesprisahal s nijakým fanatizmom. Len keď jeho svedomím mocne otrasie zavraždenie Serveta, povstane od svojej pokojnej práce, aby obžaloval Kalvína v mene zhanobených ľudských práv, len vtedy táto osamelosť prerastie na hrdinstvo. A pretože Castellia nekryje a neobklopuje ako jeho protivníka Kalvína, ostrieľaného v boji, nijaké pevne uzatvorené a plánovité organizované spoločenstvo, neposkytne mu pomoc nijaká strana, ani katolícka, ani protestantská, nedržia nad ním ochrannú ruku nijakí vysokí páni, cisári ani králi ako niekedy nad Lutherom a Erasmom, a aj tí niekoľkí priatelia, ktorí ho obdivujú, odvážia sa ho len tajne posmeľovať. Lebo je to nebezpečné, životu nebezpečné otvorene sa postaviť na stranu muža, ktorý neohrozene dvíha hlas za ujarmených a zotročených, zatiaľ čo vo všetkých krajinách ako divú zver štvú a mučia kacírov, a na základe tohto prípadu raz pre vždy bojuje proti právu všetkých mocipánov zeme prenasledovať hociktorého človeka na tejto zemi pre jeho svetonázor! Postaviť sa na stranu muža, ktorý sa odváži v onej strašnej chvíli zatemnenia myslí, ktorá z času na čas doľahne na národy, zachovať si jasný a ľudský pohľad a všetky sväté spory, vedené údajne na božiu počesť, nazvať pravým menom: vražda, vražda a ešte raz vražda! Muža, dotknutého v najhlbšom cítení svojej ľudskosti, ktorý ako jediný už nevydržal mlčanie a vykričal až po nebo svoje zúfalstvo nad neľudskosťou, sám bojujúc za všetkých a proti všetkým! Vždy totiž ten, kto zodvihne hlas proti tým, čo v danej chvíli majú a rozdeľujú moc, môže očakávať pre nesmrteľnú zbabelosť ľudského pokolenia iba málo nasledovníkov, a tak nemá v rozhodujúcej chvíli ani Sebastián Castellio za sebou nikoho okrem svojho tieňa a so sebou nijaké vlastníctvo len jediné nepredajné imanie bojujúceho umelca: nepodkupné svedomie v neohrozenej duši.

Ale práve preto, že Sebastián Castellio od začiatku predvídal bezvýhľadnosť svojho boja, a predsa sa naň, počúvnuc hlas svojho svedomia, podobral, to sväté „predsa“ a „napriek všetkému“ urobilo pre všetky časy z „neznámych vojakov“ vo veľkom oslobodzovacom boji ľudstva hrdinov; už pre odvahu, že jeden jediný človek vyjadril vášnivý protest proti svetovému teroru, by mal byť spor Castellia proti Kalvínovi posvätným

pre každého vzdelanca. No aj svojou vnútornou problematikou táto historická diskusia ďaleko presahuje časový rámec. Nejde tu totiž o úzke teologikum, nie iba o jednotlivca menom Servet, ani len o krízu medzi liberálnym a ortodoxným protestantizmom: v tomto rozhodnom vystúpení je prítomná oveľa ďalej siahajúca nadčasová otázka, nostra res agitur, je vyhlásený boj, ktorý sa pod inými menami a inými formami bude musieť vybojovať vždy odznova. Teológia tu neznamená nič iné iba náhodnú časovú masku a sám Castellio a Kalvín sa javia ako názorné exponenty neviditeľného, ale neprekonateľného protikladu. Je ľahostajné, ako nazveme póly tohto stáleho napätia – či tolerancia proti netolerancii, sloboda proti poručníctvu, humanita proti fanatizmu, individualita proti zmechanizovaniu, svedomie proti násiliu – všetky tieto pojmy v podstate vyjadrujú posledné najvnútornejšie a najosobnejšie rozhodovanie sa, či je pre jednotlivca dôležitejšie to humánne alebo politické, etos alebo logos, osobnosť alebo pospolitosť.

Tohto stále znovu potrebného vymedzovania slobody a autority nie je ušetrený nijaký národ, nijaká doba ani nijaký rozmýšľajúci človek: lebo sloboda nie je možná bez autority (ináč sa premení na chaos) a autorita sa nezaobíde bez slobody (ináč vedie k tyranii). V podstate ľudskej prirodzenosti beznádejne žije tajomná žiadosť po sebarealizovaní v spoločnosti, neuhasiteľnou ostáva prapodmienka, že by bolo možné nájsť určitý náboženský, národný alebo sociálny systém, ktorý by s konečnou platnosťou poskytol celému ľudstvu mier a poriadok. Dos-tojevského veľký inkvizítor dokázal hroznou dialektikou, že sa väčšina ľudí vlastne bojí svojej slobody, a veľká masa v skutočnosti túži z únavy, vzhľadom na vyčerpávajúcu mnohorkosť problémov, vzhľadom na komplikovanosť a zodpovednosť života, po zmechanizovaní sveta konečným všeplatným definitívnym poriadkom, ktorý z nej sníme akúkoľvek nutnosť myslieť. Táto mesianistická túžba po odproblematizovaní života tvorí vlastný kvas, ktorý vyrovnáva cestu všetkým sociálnym a náboženským prorokom: keď ideály generácií stratia svoj oheň, keď vyblednú ich farby, stačí, aby povstal sugestívny muž a rozhodne vyhlásil, že on a jedine on našiel alebo objavil novú formulu, a už plynú dôvera tisícov v ústrety domnelému spasiteľovi národa alebo spasiteľovi sveta – vždy vytvorí novú ideológiu (a to je jej metafyzický zmysel), nový ide-

alizmus na zemi. Každý totiž, kto poskytne ľuďom novú domnienku jednoty a čistoty, vyťaží z nich najsvätejšie sily: ich obetavosť a nadšenie. Milióny sú ako v očarovaní ochotné dať sa oplodniť, ba aj znásilniť, a čím viac od nich taký zvestovateľ plný sľubov žiada, tým väčšími mu podľahnú. Čo ešte včera bola ich najväčšia túžba – ich sloboda – to kvôli nemu ochotne odhodá a ešte bez menšieho odporu sa dajú viesť a znovu a znovu sa opakuje ono staré tacitovské „ruere in servitium“, že sa národy v ohnivom opojení solidarity dobrovoľne vrhajú do poroby a ešte aj vychvaľujú korbáče, ktorými ich bijú.

Ak sa položí pred každého duchovného človeka to povznášajúce v myslení, že vždy znovu existuje idea, táto nehmatná sila na zemi, ktorá uskutočňuje také nepravdepodobné zázraky sugescie v našom starom triezvom a pretechnizovanom svete, ľahko sa dostáva do pokušenia obdivovať a chváliť týchto zaslepovateľov sveta, pretože sa im darí duchom pretvárať meravú materiu. No osudným spôsobom sa práve z týchto idealistov a utopistov takmer vždy hneď po víťazstve vyklujú najhorší zradcovia ducha. Moc ich totiž ženie k zvrchovanosti, víťazstvo k zneužitiu víťazstva a namiesto toho, aby sa uspokojili, že toľkých ľudí natoľko nadchýna ich vlastný blud a že sú ochotní preň žiť a dokonca s radosťou aj zomrieť, podľahnú títo dobyvatelia pokušeniu zmeniť majoritu na totalitu a nanucujú svoju dogmu aj nestranným; nestačia im spojenci, sateliti, duševní otroci, veční súpútnici každého hnutia, nie, chcú aj zo slobodných, z niekoľkých nezávislých urobiť svojich pritakávačov a sluhov, a aby presadili vlastnú dogmu ako jedinú, praniajú štátnou mocou ako zločin akúkoľvek inú mienku. Večne sa obnovuje kliatba všetkých náboženských a politických ideológií, že len čo sa stanú diktatúrou, zvrhnú sa na tyranium. Vo chvíli, keď sa však duchovný vodca spreneverí imanentnej sile svojej pravdy a siahne k násiliu, vyhlási boj ľudskej slobode. Nezáleží na tom, o akú ideológiu ide – každá prestáva byť v okamihu, keď dospeje k teroru a začne uniformovať a predpisovať ľuďom presvedčenie, ideálnou a stáva sa brutálnou. Aj najčistejšia pravda je hriechom na duchu, ak ju násilím nanucujeme inému.

Ale duch je tajomný element. Zdá sa, že sa nehmatateľný a neviditeľný ako vzduch ľahko vtesná do všetkých foriem a formúl. A to stále znovu vábi despotické povahy k domnien-

ke, že ho možno celkom stlačiť, zavrieť, zazátkovať a poslušne držať vo fľaši. No každým útlakom rastie jeho dynamický protiklad a práve vtedy, keď je stlačený a zhustený, stáva sa výbušninou; každý útlak vedie skôr či neskôr k revolte, lebo morálna samostatnosť ľudstva je stála a – to je večná útecha – nezničiteľná. Nikdy sa totiž dosiaľ nepodarilo celému ľudstvu diktátorsky nanútiť jedno jediné náboženstvo, jednu jedinú filozofiu, jednu jedinú formu svetonázoru, a nikdy sa to nepodarí, lebo duch sa bude vedieť vždy brániť otroctvu, vždy sa bude vedieť zdráhať myslieť v predpísaných formách, dať sa splošťovať, oslabovať a vyrovnávať. Aké banálne a aké márne je preto previesť na spoločného menovateľa božskú mnohorkosť bytia, rozdeľovať ľudstvo na bielych a čiernych, na dobrých a zlých, na bohobojných a kacírov, na poslúchajúcich štát a nepriateľov štátu na základe princípu presadzovaného iba pästným právom! Vždy sa nájdu nezávislí duchovia, ktorí odopru znásilňovanie ľudskej slobody, rozhodne odmietajúci slúžiť pod akýmkoľvek nátlakom na svedomie, a nikdy nemôže byť doba natoľko barbarská a tyrania taká systematická, aby niektorí jednotlivci nedokázali uniknúť masovému znásilňovaniu a uchrániť si právo na osobné presvedčenie proti násilným monomanom a ich jedinej pravde.

Aj sedemnásťte storočie, hoci podobne vydráždené do násilníckych ideológií ako naše, poznalo také slobodné a nepodkupné duše. Keď človek číta listy humanistov z oných dní, bratský súcit s ich hlbokým žiaľom nad svetom, ktorý narušilo násilie, dojatý trpí ich duchovným odporom proti stupídny jarmočnickým vyhláseniam dogmatikov, z ktorých každý vykrikuje: „Čo učíme my, je pravda, a čo neučíme, je lož.“ Och, aká hrôza ide na osvietených svetoobčanov z neľudských zlepšovateľov ľudstva, ktorí sa vlúpali do ich sveta veriaceho v krásu a s penou na ústach proklamujú svoje násilnícke ortodoxnosti, och, ako hlboko zhnusení sú nad týmito Savonarolmi, Kalvínmi a Johnmi Knoxami, ktorí chcú umŕtvíť krásu na zemi a zmeniť svet na seminár morálky! S tragickou jasnozrivosťou spoznávajú všetci múdri a humánni ľudia zlo, ktoré títo zúriví neústupčivci prinesú Európe, počujú za ich horlivými slovami rinčať zbrane a tušia v tejto nenávisti blížiacu sa strašnú vojnu. Ale aj keď títo humanisti poznajú pravdu, jednako sa neodvážia za ňu bojovať. V živote je to takmer vždy tak, že vzde-

lanci nie sú mužmi činu a muži činu zas nebývajú vzdelancami. Všetci títo tragickí a smútiaci humanisti si medzi sebou vymieňajú dojímavé listy, plné umenia, sťažujú sa za zatvorenými dverami svojich študovní, ale nikto nevystúpi zoči-voči diablovi! Z času na čas sa odváži Erasmus vyslať z tieňa niekoľko šípov, Rebelais práska bičom hnevlivého smiechu maskovaný v oblečení šaša; Montaigne, tento noblesný a múdry filozof, používa vo svojich esejach odvážne slová, ale ani jeden z nich sa nepokúsi vážne zaútočiť, ba ani len zabrániť jedinému z týchto hanebných prenasledovaní a popráv. So zúrivicami, ako hovoria títo svetaznalí, a preto opatrní muži, sa nemá múdry škriepiť, lepšie je, keď sa človek v takých časoch utiahne do ústrania, ak nechce byť chytený a obetovaný.

Castellio však – v tom spočíva jeho nehynúca sláva – sa rozhodne postavil ako jediný zo všetkých týchto humanistov zoči-voči osudu. Hrdinsky sa odvážil zastať sa prenasledovaných druhov a riskovať tým vlastný život. Úplne nefanaticky, hoci ho dennodenne ohrozovali fanatici, vonkoncom bez vášne, ale s tolstojovskou neotrasiteľnosťou, dvíha ako zástavu nad hrozné časy svoje presvedčenie, že nijakému človeku nemožno nanútiť svetonázor a že na svedomí človeka nesmie uplatňovať násilie nijaká moc na svete; a pretože toto presvedčenie nenadobudol v rámci nejakej strany, ale z nehynúceho ducha humanity, ostávajú jeho myšlienky a mnohé z jeho slov večne platné. Všeľudské, nadčasové myšlienky si stále uchovávajú svoj punc, ak ich vysloví umelec, vždy pretrvá vyznanie spájajúce svet nad vyznaním doktrinárskym a agresívnym. Vzorom však by mala zostať pre neskoršie pokolenie predovšetkým v mravnom zmysle bezpríkladná a príklad ukazujúca odvaha tohto zabudnutého muža. Lebo keď Castellio nazve navzdory všetkým teológom sveta smrť nevinného Serveta vraždou a keď na Kalvínove sofizmy odpovedá nesmrteľnými slovami: „Upáliť človeka neznamená obraňovať učenie, ale: zabiť človeka“, keď vo svojom manifeste tolerancie (dlho pred Lockom, Humom, Voltairom a oveľa veľkolepejšie ako oni) raz prevždy proklamuje právo na slobodu myslenia, dáva tým tento muž ako záloh za svoje presvedčenie vlastný život. Nie, neporovnávajme Castelliov protest proti justičnej vražde Miguela Serveta s tisíc ráz preslávenejšími protestmi Voltaira v Calasovom prípade a Zolu v Dreyfusovej afére – tieto príklady zďaleka ne-

dosahujú morálnu výšku jeho činu. Keď sa totiž Voltaire podujíma bojovať za Calasa, žije už v humannejšom storočí a svetoznámeho básnika podporuje protekcia kráľov, kniežat a za Emilom Zolom zas ako neviditeľná armáda stojí obdiv celej Európy, ba celého sveta. Obidvaja týmto činom síce kvôli cudziemu osudu riskujú veľa z vlastnej reputácie a pohodlia, no nie – a tento rozdiel je rozhodujúci – svoj vlastný život ako Sebastián Castellio, na ktorého v boji o ľudskosť doľahla nehumánnosť jeho storočia s celou jej vražednou silou.

Až do posledného zvyšku svojich síl zaplatil Sebastián Castellio cenu za morálne hrdinstvo. Je otrasné, ako tohto hlásateľa nenásilia, ktorý nechcel použiť nijakú inú než duchovnú zbraň, zahrdúsilo brutálne násilie – a stále znovu sme svedkami toho, aký bezvýhľadný je zakaždým boj – keď sa jednotlivec bez toho, že by za ním stála akákoľvek iná moc okrem morálneho práva, pustí do boja proti stmelenej organizácii. Keď sa už raz podarilo doktríne zmocniť sa štátneho aparátu a všetkých jeho donucovacích prostriedkov, ľahké je už nastoliť teror; tomu, kto pochybuje o tejto moci, sa zaškrtní slovo v hrdle a veľa ráz s ním aj hrdlo. Kalvín Castelliovi nikdy vážne neodpovedal: dal radšej prednosť tomu, že ho umlčal. Trhajú, zakazujú, pália, rekvirujú jeho knihy, politickým vydieraním si vynútia v susednom kantóne zákaz jeho spisov, a len čo už nemá možnosť odpovedať a uvádzať veci na pravú mieru, zákerne ho napadnú Kalvínovi spojenci: čoskoro to už nie je boj, ale úbohé znásilnenie bezmocného. Castellio totiž nemôže hovoriť, nesmie písať, jeho spisy nemo ležia v zásuvke, zatiaľ čo Kalvín má k dispozícii tlačiarne a kazateľnice, katedry a synody, celý aparát štátnej moci a neľútostne ho nechá pôsobiť; dozerajú na každý Castelliov krok, načúvajú každému jeho slovu, otvoria každý jeho list – a tak sa niet ani čomu diviť, keď taká stohlavá organizácia má prevahu nad jednotlivcom; a preto len predčasná smrť zachránila Castellia pred vyhnanstvom alebo pred upálením. No frenetická nenávisť triumfujúcich dogmatikov sa nezastaví ani pred jeho mŕtvolou. Ešte aj do hrobu mu hádžu ako nehasené vápno podozrenia a ohováračky a na jeho meno sypú žeravý popol, aby pamiatka na tohto jediného, ktorý bojoval nielen proti Kalvínovej diktatúre, ale vôbec proti princípu diktatúry ako takej, ostala naveky zabudnutá a stratená.

A takmer sa toto najkrajnejšie násilie proti bezbrannému podarilo: metodické potláčanie znemožnilo totiž nielen dočasnú pôsobnosť tohto veľkého humanistu, ale na mnohé roky aj jeho posmrtnú slávu; ani dnes sa nemusí vzdelanec vonkoncom hanbiť, ak nikdy nečítal a nepočul meno Sabastián Castellio. Ako ho vlastne môžeme poznať, keď cenzúra celé desaťročia, ba aj stáročia zakazovala tlačiť jeho najpodstatnejšie diela! Nijaký tlačiar v Kalvínovej blízkosti sa ich neodvážil vydať, a keď potom po jeho smrti vychádzajú, je to už príliš neskoro pre zaslúženú slávu. Iní medzitým preberajú Castelliove myšlienky a boj pokračuje pod inými menami, boj, v ktorom on, prvý vodca, padol priskoro a takmer nepovšimnutý. Mnohým je súdené v tieni žiť, v tme zomrieť – slávu Sebastiána Castellia zdedili nasledovníci a ešte dnes sa v každej učebnici omylom uvádzajú Hume a Locke ako prví, čo v Európe vyslovili myšlienku tolerancie, ako keby nebol nikdy napísaný a vytlačený Castelliov kacírsky spis. Do zabudnutia upadol jeho veľký morálny čin, boj o Serveta, zabudnuté je jeho vystúpenie proti Kalvínovi, „komára proti slonovi“, do zabudnutia upadli jeho diela – nedokonalý obraz v holandskom zobrazení, niekoľko rukopisov vo Švajčiarsku a v holandských knižniciach, niekoľko vďačných slov jeho žiakov, to je všetko, čo sa nám zachovalo o tomto mužovi, ktorého rovesníci jednomyselne uznávali za jedného z nielen najučenějších, ale aj najvzácnejších mužov svojho storočia. Koľko vďaka sme ešte dlžní tomuto zabudnutému! Akú ohromnú nepravosť ešte treba odškodniť!

História totiž nemá čas byť spravodlivou. Ako chladná kronikárka vyratuje len úspechy, zriedka však meria mravnou mierou. Vidí len víťazov a porazených necháva v tieni; ľahkomyselne zahrabáva týchto „neznámych vojakov“ do jamy veľkého zabudnutia, nijaký kríž a nijaký veniec nechváli ich skrytý, a preto márne obetavý čin. V skutočnosti však nijakú námahu, ktorú človek vynaložil z čistého presvedčenia, nemožno pokladať za zbytočnú, nijaké morálne vypätie síl sa úplne nestratí vo vesmíre. Aj ako porazení splnili podriadení, tí, čo prišli priskoro, zmysel nadčasového ideálu, lebo aj tým, že má svedkov a presvedčených, ktorí preň žijú a umierajú, ostáva idea na svete živá. Duchom získavajú slová „víťazstvo“ a „porážka“ nový význam, a preto bude stále znovu potrebné svet, ktorý